

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ HISTORY OF MEDICINE

Αποικιοκρατία και ευλογιά στα Ιόνια Νησιά κατά τη «βρετανική προστασία» Η περίπτωση του δαμαλισμού της Κέρκυρας (1852)

Η μελέτη παρουσιάζει μια πτυχή της βρετανικής αποικιοκρατικής υγειονομικής πολιτικής στα Ιόνια Νησιά (1815–1864) μέσω ανέκδοτου αρχαιακού υλικού αναφορικά με το θεσμό του δαμαλισμού κατά της ευλογιάς. Η μελέτη βασίστηκε στους ονομαστικούς καταλόγους της Εκτελεστικής Αστυνομίας κατά το μαζικό εμβολιασμό του πληθυσμού της Κέρκυρας το 1852. Το αρχαιακό υλικό παρέχει πληροφορίες για τον αριθμό των εμβολιασμένων, το φύλο, την ηλικία, την εθνικότητα, το έτος του προηγούμενου εμβολιασμού και το έτος παλαιότερης ασθένειας από ευλογιά. Σημαντική πληροφορία επίσης παρέχεται για το αν ο εμβολιασμένος νόσησε στην πρόσφατη επιδημία ευλογιάς του 1852. Τα ευρήματα της ανάλυσης των καταλόγων συνδυάστηκαν με τα στοιχεία της μεγάλης επιδημίας της Κέρκυρας του 1852, όπως αυτά αποτυπώθηκαν στον αντι-βρετανικό τύπο της εποχής. Το ανέκδοτο αρχαιακό υλικό και τα τελικά ευρήματα προσδίδουν μια διαφορετική διάσταση στα έως σήμερα γνωστά ιατρο-ιστορικά δεδομένα, αναδεικνύοντας την πρωτοφανή ολιγωρία και αναποτελεσματικότητα του υγειονομικού μοντέλου της εποχής, καλυπτόμενο υπό το μανδύα της βρετανικής αποικιοκρατικής πολιτικής στα Ιόνια Νησιά.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ευλογιά αποτέλεσε ένα από τα πλέον θανατηφόρα λοιμώδη νοσήματα στην ιστορία της ανθρωπότητας. Πριν το μέσο του 20ού αιώνα, εποχή της έναρξης του προγράμματος εμβολιασμών σε όλες τις χώρες από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας (ΠΟΥ) με σκοπό την οριστική εκρίζωσή της, τα βασικά προφυλακτικά μέτρα κατά της νόσου ήταν ο ευλογιασμός κατά το 18ο αιώνα και ο δαμαλισμός κατά το 19ο αιώνα και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Ο δαμαλισμός αντικατέστησε τον επικίνδυνο λόγω επιπλοκών ευλογιασμό και αποτέλεσε σταδιακά το πλέον ενδεδειγμένο, για τα επιστημονικά δεδομένα της εποχής, προφυλακτικό μέσο παγκοσμίως. Η εντυπωσιακή μείωση των θανάτων στις χώρες όπου εφαρμόστηκε παρέχει στη μέθοδο μια ξεχωριστή θέση στην ιστορία της εξέλιξης της Προφυλακτικής Ιατρικής και της ανάπτυξης της δημόσιας υγείας.

ΑΡΧΕΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ 2014, 31(1):85–96
ARCHIVES OF HELLENIC MEDICINE 2014, 31(1):85–96

Χ. Δημοπούλου,¹
Κ. Τσιάμης,²
Μ. Μάνδουλα-Κουσούνη,¹
Ε. Πουλάκου-Ρεμπελάκου,²
Δ. Ανωγιάτης-Pelé¹

¹Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών
Ιστορικής Δημογραφίας, Τμήμα
Ιστορίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο Κέρκυρας,
Κέρκυρα

²Εργαστήριο Ιστορίας της Ιατρικής,
Ιατρική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα

Colonialism and smallpox
in the Ionian Islands during
the “British protection”: The case
of vaccination in Corfu (1852)

Abstract at the end of the article

Λέξεις ευρητηρίου

Αποικιοκρατία
Δαμαλισμός
Δημογραφία
Δημόσια υγεία
Επτάνησα
Ευλογιά

Υποβλήθηκε 1.6.2013
Εγκρίθηκε 7.7.2013

Από την Αγγλία, τόπο καταγωγής της μεθόδου, ο δαμαλισμός εξαπλώθηκε και στις αποικίες της βρετανικής αυτοκρατορίας. Έτσι, κατά την εποχή που οι Βρετανοί κατέχουν τα Επτάνησα, περίοδος γνωστή και ως «Βρετανική Προστασία», η μέθοδος του δαμαλισμού εισάγεται οργανωμένα και στα Ιόνια Νησιά.¹ Στα Επτάνησα, εικάζεται ότι ο δαμαλισμός είχε εισαχθεί αρχικά το 1798 από τον Ενετό Moreschi, ο οποίος έστειλε τη σχετική δαμάλειο λύμφη με εμπόρους στην Κεφαλονιά, τη Ζάκυνθο και την Κέρκυρα, αλλά η μέθοδος αντιμετωπίστηκε με καχυποψία και δεν έλαβε ιδιαίτερη διάδοση.² Αξίζει να σημειωθεί ότι και οι Γάλλοι κατακτητές των Ιονίων Νήσων (1797–1799) είχαν επίσης εισάγει το δαμαλισμό αλλά απέτυχαν πλήρως στην οργάνωση ενός νομικού πλαισίου και ενός προγράμματος μαζικού εμβολιασμού για καθαρά πολιτικούς λόγους. Η υπόσχεση των Δημοκρατικών Γάλλων προς τους Επτανή-

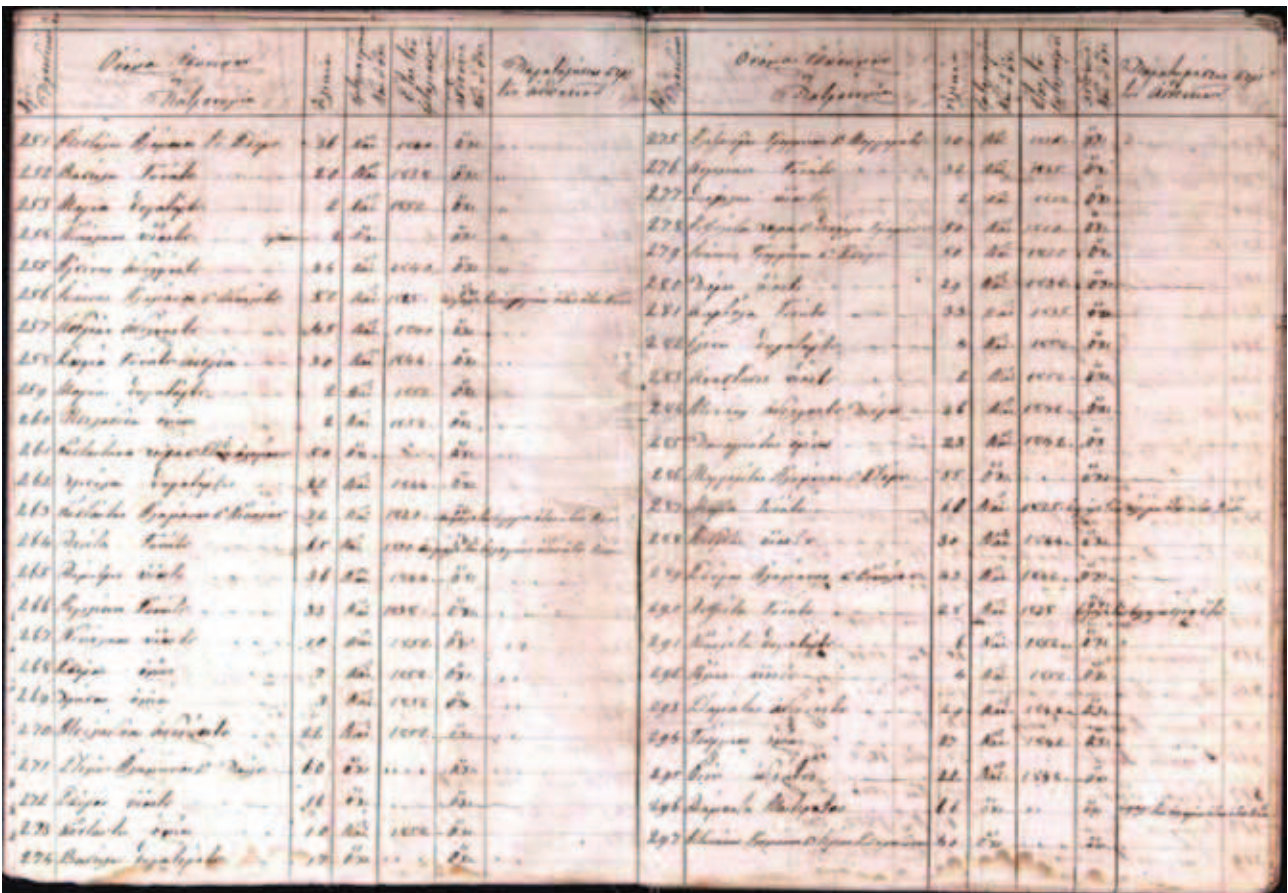
σιους για πλήρη ανεξαρτησία έμεινε μια απλή υπόσχεση και σύντομα φάνηκε ο αποικιοκρατικός χαρακτήρας της γαλλικής παρουσίας στα Ιόνια. Η γαλλική προσπάθεια των διά της βίας υποχρεωτικών εμβολιασμών θα ξεσήκωνε θύελλα αντιδράσεων και η άρνηση των Ελλήνων να συμμορφωθούν στις διαταγές έλαβε μορφή αντίστασης προς τον ξένο κατακτητή.² Μια δεύτερη προσπάθεια εισαγωγής του δαμαλισμού στα Ιόνια επιχειρήθηκε και πάλι από τους Αυτοκρατορικούς Γάλλους (1807–1815) κατόπιν εντολής του Γενικού Διοικητή της Κέρκυρας César Berthier, αλλά και πάλι η μέθοδος δεν έτυχε ευρείας αποδοχής.²

2. ΠΗΓΕΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

Πρωτογενή πηγή πληροφόρησης αποτέλεσαν οι ονομαστικοί κατάλογοι των κατοίκων όλων των χωριών και συνοικιών, των πέντε Περιοχικών Επιχώριων Συμβουλίων της νήσου Κέρκυρας, κατά το έτος 1852.³ Οι κατάλογοι, οι οποίοι είχαν συνταχθεί από τους προεστούς και τους ιερείς, περιλαμβάνονται στα αρχεία της Εκτελεστικής Αστυνομίας που φυλάσσονται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους της

Κέρκυρας. Όπως διακρίνεται στην εικόνα 1, οι κατάλογοι παρέχουν στοιχεία για το ονοματεπώνυμο, το φύλο και την ηλικία των εμβολιασμένων ή μη εμβολιασμένων κατοίκων του νησιού.

Δευτερεύοντα στοιχεία αποτελούν οι καταγεγραμμένες παρατηρήσεις των καταλόγων, στις οποίες σημειώνεται η εθνικότητα των εμβολιασμένων, καθώς και το έτος πιθανού προηγούμενου εμβολιασμού (δαμαλισμού ή ευλογιασμού σε παλαιότερη εποχή). Επίσης, ιατρο-ιστορικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι επισημάνσεις, όπως χαρακτηριστικά διατυπώνονται στους καταλόγους, αν οι εμβολιασμένοι «έβγαλαν την ευλογία» και ποιο έτος συνέβη αυτό. Η μεθοδολογία που εφαρμόστηκε ήταν αρχικά η καταγραφή των στοιχείων των καταλόγων της Εκτελεστικής Αστυνομίας σε λογιστικά φύλλα Excel, στη συνέχεια η επεξεργασία των δεδομένων και, τέλος, η ανάλυσή τους. Η ομαδοποίηση των ευρημάτων πραγματοποιήθηκε με γεωγραφικά κριτήρια, δηλαδή τα διοικητικά όρια των πέντε Περιοχικών Επιχώριων Συμβουλίων του νησιού, όπως αυτά διαμορφώθηκαν από την ΟΖ΄ κοινοβουλευτική πράξη της Ιονίου Βουλής της 18ης Φεβρουαρίου 1850.⁴

Εικόνα 1. Δείγμα ονομαστικού καταλόγου της εκτελεστικής αστυνομίας (1852).

Αναφορικά με την επιδημία του 1852, πηγή πληροφόρησης αποτέλεσε η εφημερίδα του ριζοσπαστικού κόμματος της Ιονίου Βουλής, ο «Φιλαλήθης».⁵ Οι προσπάθειες εντοπισμού και πρόσθετου αρχειακού υλικού στην Ελλάδα, όπως η «Επίσημος Εφημερίς του Ενωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων» (Gazzetta) ή «Ο Παρατηρητής της Τεργέστης» στο εξωτερικό, εφημερίδα που συχνά επικαλείται ο «Φιλαλήθης», απέβησαν άκαρπες. Αναφορικά με την επιδημία, μπορεί να προσδιοριστεί ο αριθμός των προσβληθέντων και των θανάτων.

3. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ ΕΠΙ «ΒΡΕΤΑΝΙΚΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ»

Το 1815, με τη συνθήκη των Παρισίων, οι ηττημένοι Γάλλοι των Ναπολεόντειων Πολέμων θα απωλέσουν τα Ιόνια Νησιά. Τα Επτάνησα θα αποτελέσουν ένα ομόσπονδο και αυτόνομο κράτος υπό την προστασία και το στρατιωτικό έλεγχο των Βρετανών.⁶ Το 1817, σύμφωνα με το Σύνταγμα του πρώτου Ύπατου Αρμοστή των Ιονίων, Thomas Maitland, την εκτελεστική εξουσία ασκούσε η Γερουσία, η οποία όμως εμπλεκόταν και στο νομοθετικό έργο της Βουλής. Το Επτανησιακό Κοινοβούλιο δεν ήταν όμως ανεξάρτητο, αφού ο Ύπατος Αρμοστής κατείχε πάντα τον τελευταίο λόγο στην επικύρωση των νομοθετημάτων που ψηφίζονταν και διέθετε το ισχυρότερο όπλο, αυτό της αρνησικυρίας (veto).⁷ Ο πανίσχυρος Ύπατος Αρμοστής είχε λόγο στη σύνθεση της κεντρικής κυβέρνησης και στο διορισμό αξιωματούχων (Επαρχοί, Επαρχιακά Συμβούλια, Τοποτηρητές κ.λπ.). Το Υπουργείο Αποικιών στο Λονδίνο δεν διαφωνούσε σχεδόν ποτέ με τις αποφάσεις που λάμβανε ο Αρμοστής. Η «Βρετανική Προστασία» ήταν απλά μια μορφή εξωραϊσμένης αποικιοκρατίας που άφηνε τους Επτανήσιους να διασκεδάζουν τη σκλαβιά τους με την πικρή γεύση της «κοινοβουλευτικής ελευθερίας». Σταθμός στην πολιτική ιστορία της Αγγλοκρατίας στα Ιόνια ήταν το έτος 1848, κατά το οποίο ο γενικά λαοφιλής Ύπατος Αρμοστής John Seaton προώθησε αλλαγές στο επαίσχυντο Σύνταγμα του 1817 και επικύρωσε το νόμο της Ιονίου Βουλής περί ελευθερίας του Τύπου, γεγονός που προσέδωσε στα κόμματα τη δυνατότητα να εκδώσουν τα δικά τους έντυπα και να διαδίδονται οι θέσεις τους σε όλα τα Επτάνησα.⁸ Τα κόμματα των Ιονίων Νήσων ήταν το φιλοβρετανικό Κόμμα των *Συντηρητικών* (κόμμα που ο απλός λαός ονόμαζε και ως κόμμα των *Καταχθόνιων*), το Κόμμα των *Μεταρρυθμιστών* (που πρέσβευε μεταρρύθμιση του Συντάγματος και την ανεξαρτησία των Ιονίων) και, τέλος, οι *Ριζοσπάστες* (που επιθυμούσαν ανεξαρτησία και ένωση με την Ελλάδα).⁸ Την εποχή της επιδημίας Ύπατος Αρμοστής ήταν ο Frederick Ward, γνήσιος εκπρόσωπος της σκληρής αποικιοκρατικής

πολιτικής, μισητός στο λαό, που συνέδεσε το όνομά του με τις βρετανικές ωμότητες στην επανάσταση της Κεφαλονιάς το 1850.

4. ΠΡΟΦΥΛΑΚΤΙΚΑ ΜΕΤΡΑ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΕΥΛΟΓΙΑΣ (18ος–19ος αιώνας)

Η διαδικασία του ευλογιασμού ήταν μια τεχνητή ανοσοποίηση, μέσω ενοφθαλμισμού στο δέρμα από φλύκταινες ελαφρά πασχόντων (variolation) ή ευρισκόμενων στο στάδιο της ανάρρωσης. Με τον τρόπο αυτόν εξασφάλιζαν ανοσία στους περισσότερους εμβολιασμένους, η οποία διαρκούσε εφ' όρου ζωής, εφ' όσον ο εμβολιασμός ήταν επιτυχής. Οι πρώτοι ιατροί που αντιλήφθηκαν τη σημασία της μεθόδου και προσπάθησαν να την κάνουν γνωστή στον τότε ιατρικό κόσμο ήταν οι Έλληνες ιατροί της Κωνσταντινούπολης Ιάκωβος Πυλαρινός και Εμμανουήλ Τιμώνης.^{9,10} Από το 1796, και ενώ η μέθοδος του ευλογιασμού εφαρμόζεται συστηματικότερα στις ευρωπαϊκές χώρες, εν μέσω επιστημονικών και κοινωνικών αντιδράσεων, εισήχθη ο δαμαλισμός από τον Άγγλο ιατρό Edward Jenner, ο οποίος παρατήρησε ότι οι γυναίκες που άρμεγαν τις αγελάδες παρουσίαζαν φυσαλίδες στα χέρια τους (δαμαλίτιδα, cowpox) και δεν νοσούσαν από ευλογιά. Μετά από πολύχρονες μελέτες κατάφερε να εμβολιάσει ένα οκτάχρονο αγόρι με υλικό προερχόμενο από φλύκταινα του χεριού μιας κοπέλας που έπασχε από δαμαλίτιδα.¹¹

Στις αρχές του 19ου αιώνα, οι βρετανικές αρχές ξεκινούν να εισάγουν τη μέθοδο του δαμαλισμού και στις αποικίες τους, με την Ινδία να είναι η πρώτη αποικία στην οποία οι Βρετανοί εμβολίασαν μεθοδικά μεγάλο τμήμα του πληθυσμού.^{12,13} Από τη στιγμή που η μέθοδος του δαμαλισμού κατέστη κοινά αποδεκτή από την ιατρική κοινότητα της Ευρώπης και της Αμερικής, τέθηκε το θέμα της χρονικής διάρκειας της ανοσίας που προσέφερε. Η πρώτη εντύπωση ήταν ότι η θαυματουργή μέθοδος προσέδιδε διά βίου ανοσία. Όμως, με την πάροδο των δεκαετιών τα επιδημιολογικά στοιχεία πολλών ευρωπαϊκών χωρών ανέδειξαν το πρόβλημα της σταδιακής απώλειας της ανοσίας. Σε πολλές χώρες, όπου από χρόνια είχε εισαχθεί ο δαμαλισμός (Βρετανία 1799, Βαυαρία 1807, Δανία 1810, Νορβηγία 1811, Βοημία 1812, Ρωσία 1812, Σουηδία 1816, κρατίδιο του Αννόβερο 1821), διαπιστώθηκε το φαινόμενο νόσησης από την ευλογιά ατόμων τα οποία είχαν δαμαλιστεί στο παρελθόν.¹⁴ Μετά και από τα στοιχεία που παρουσίασε ο Άγγλος ιατρός Marson, από το London Smallpox Hospital, κατέστη σαφές ότι η ανοσία ήταν παροδική. Όπως ο ίδιος ανακοίνωσε στο Royal Society of Medicine, «τα άτομα τα οποία έχουν δαμαλιστεί πριν 10, 15 ή και 20 χρόνια, σε ένα συγκεκριμένο ποσοστό, μπορούν ξανά να μολυνθούν...».^{15,16}

5. Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΔΑΜΑΛΙΣΜΟΥ ΣΤΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ (18ος–19ος αιώνας)

Στο επίπεδο της δημόσιας υγείας, η Ενετοκρατία στα Επτάνησα, σε σύγκριση με τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο που τελούσε υπό την οθωμανική κυριαρχία, χαρακτηρίζεται από τη θέσπιση ενός οργανωμένου υγειονομικού συστήματος και την προώθηση μιας κοινωνικής πολιτικής με την ίδρυση των πρώτων λοιμοκαθαρητηρίων, των νοσοκομείων, των νοσοκομείων και των πτωχοκομείων.^{17–19} Επίσης, την περίοδο εκείνη συναντάται και η έκδοση των πρώτων διαταγμάτων, που αναφέρονται στην προστασία της υγείας των πολιτών και στην κοινωνική αντίληψη. Οι επόμενοι κατακτητές των Ιονίων, οι Δημοκρατικοί Γάλλοι, υιοθέτησαν τις αρχές της ενετικής υγειονομικής οργάνωσης, ενώ θέσπισαν και μια ειδική υγειονομική επιτροπή, το «Κομιτάτο της Υγείας».² Ο γεωγραφικός χώρος των Ιονίων αποτελούσε την εμπορική πύλη της Ευρώπης αλλά και πύλη διασποράς επιδημικών νοσημάτων, γεγονός που ώθησε τις Αρχές να ευαισθητοποιηθούν σε θέματα δημόσιας υγείας, ενώ συχνά τα νοσήματα αποτελούσαν αντικείμενο ενδιαφέροντος Δυτικών μελετητών.²⁰ Το 1802, με ενέργειες του Ιωάννη Καποδίστρια, ιδρύεται στην Κέρκυρα το «Ιατρικό Κολλέγιο» (Collegio Medico), το οποίο, εκτός των άλλων αρμοδιοτήτων, μεριμνούσε για τους κανόνες του δαμαλισμού, των κυήσεων, των λοχείων και γενικότερα με οτιδήποτε «*τείνει να κάμη υγιά και εύρωστα παιδιά*».²¹ Το Ιατρικό Κολλέγιο συνιστά σε κάθε νησί μια επιτροπή (κομιτάτο). Τα Υγειοδημικά Κομιτάτα των Ιονίων, που ιδρύθηκαν με διάταγμα στις 22 Ιουνίου 1810, πάλι κατόπιν ενεργειών του Ιωάννη Καποδίστρια, θεωρούνταν ως παράρτημα του Ιατρικού Κολλεγίου.²¹ Το κάθε ένα Υγειοδημικό Κομιτάτο καθόριζε τα σχετικά του «*εμβολιασμού της δαμαλίδος*». Το ίδιο έτος ιδρύθηκε και μια Κεντρική Επιτροπή Δαμαλισμού, που εξέδιδε οδηγίες για τον τρόπο του εμβολιασμού με τη μέθοδο της *δαμαλίδος*. Στις οδηγίες αυτές περιλαμβάνονται οι χαρακτήρες του κανονικού και του νόθου ή εκφυλισμένου δαμαλισμού.²¹

Την περίοδο της Αγγλοκρατίας, οι Βρετανοί στρατιωτικοί ιατροί μελέτησαν τη νοσολογική κατάσταση των Ιονίων Νήσων υπό το πρίσμα της ασθένειας ως ένα βιολογικό φαινόμενο που επηρεάζει τη δημογραφία, όχι μόνο σε μια δεδομένη χρονική στιγμή, αλλά και στη μακροχρόνια δομή και εξέλιξη ενός πληθυσμού, με εμφανείς συνέπειες και σε οικονομικό επίπεδο (απώλεια χρόνου εργασίας, κόστος περίθαλψης και μείωση της εργατικής δυναμικότητας). Τα μέτρα κατά της ευλογιάς ενέπιπταν στο γενικότερο προγραμματισμό των βρετανικών αρχών για την περιστολή νοσημάτων όπως η ελονοσία, η πανώλη, η χολέρα και η λύσσα.²² Τα μέτρα προστασίας κατά την περίοδο της Βρετανικής Προστασίας περιορίζονταν ουσιαστικά στους προφυλακτικούς εμβολιασμούς και σε περίπτωση επιδη-

μιών στην απομόνωση των κρουσμάτων. Η νέα μέθοδος συνάντησε εμπόδια και πραγματοποιήθηκε με βραδύτητα εξ αιτίας των δεισιδαιμονιών του λαού, τις αντιδράσεις της ιατρικής κοινότητας και την παρουσία τσαρλατάνων θεραπευτών.²³ Παλαιότερα, ο εμβολιασμός εφαρμοζόταν από πρακτικούς «*κεντρωτές*», την περίοδο των Άγγλων. Όμως, πλέον ο εμβολιασμός θα γινόταν από εκπροσώπους της επιστήμης. Σύμφωνα με την απόφαση του Εφορείου της Κέρκυρας, της 10ης Μαρτίου 1815, καθορίζεται ότι μόνο τα μέλη του Οφφικίου του δαμαλισμού είναι αρμόδια για το δαμαλισμό. Όσον αφορά στους κατοίκους, αυτοί θα κεντρώνονταν δωρεάν από ειδικούς απεσταλμένους του Οφφικίου, οι οποίοι ονομάζονταν «*κεντρωταί απεσταλμένοι*» και ήταν εφοδιασμένοι με τη δαμάλειο λύμφη.^{2,24}

Το 1817 ιδρύθηκε στην Κέρκυρα το «*Ινστιτούτο Δαμαλισμού*», το οποίο πραγματοποιούσε τους δαμαλισμούς στην Καθολική Εκκλησία Annunciata. Στη Ζάκυνθο, σύμφωνα με το δημοτικό κανονισμό, μόνο οι εξουσιοδοτημένοι με σχετική άδεια, σφραγισμένοι από τους Εφόρους, είχαν το δικαίωμα να εμβολιάζουν και ήταν πιστοποιημένοι «*εις το κέντρωμα από το έμπυον της αγελάδας (βατσίνια)*». Υποχρέωση να εμβολιαστούν είχαν τα παιδιά και όσοι από τους ενήλικες δεν είχαν νοσήσει στο παρελθόν. Στα χωριά, οι γονείς ήταν υποχρεωμένοι να οδηγήσουν τα παιδιά τους στην εκκλησία του χωριού σε καθορισμένη ημέρα, ώστε να κεντρωθούν από τους επαρχιακούς ιατρούς. Οι ιατροί δεν επιτρέπτο να αναχωρήσουν από το χωριό αν δεν ήταν βέβαιοι ότι είχαν κεντρώσει όλους όσους ήταν καταγεγραμμένοι στους καταλόγους που συνέτασσαν οι ιερείς και οι προεστοί. Μέσα στις υποχρεώσεις των ιατρών ήταν η επίσκεψη των παιδιών 8 ημέρες μετά από τον εμβολιασμό για να παρατηρούν το αποτέλεσμα του, αν δηλαδή «*έπιασε*» ή ήταν «*νόθος*». Οι πιστοποιημένοι ιατροί ήταν επίσης υπεύθυνοι για τη συλλογή «*άριστου εκ του δαμαλικού πύου*», το οποίο απέστειλλαν στο Υγειονομείο προκειμένου να χρησιμοποιηθεί στους εμβολιασμούς.²

Το 1845 ψηφίστηκε από την Ιόνιο Βουλή ο ειδικός νόμος «*Προνοών περί δαμαλισμού*», σύμφωνα με τον οποίο οι γονείς ή οι κηδεμόνες των παιδιών όφειλαν να τα δαμαλίζουν την ημέρα που προσδιόριζε ο Υγειονόμος.² Τα βρέφη που προέρχονταν από τα προάστια δαμαλίζονταν από τον Αρχίατρο ή τον Υπαρχίατρο σε τόπο και ημέρα που προσδιοριζόταν από το Υγειονομείο. Τα βρέφη των χωριών δαμαλίζονταν κατά τον πρώτο χρόνο της γέννησής τους σε ειδικούς χώρους από τους επαρχιακούς ιατρούς. Σε περίπτωση αποτυχίας του δαμαλισμού, η διαδικασία έπρεπε να επαναληφθεί εντός 6 μηνών. Εάν αποτύγχανε πάλι, θα έπρεπε να πραγματοποιηθεί και τρίτος. Μόνο μετά την τρίτη αποτυχία απαλλάσσονταν οι πολίτες από την υποχρέωση του δαμαλισμού.²

Οι συνθήκες του εμβολιασμού πάντως δεν θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν άριστες, παρά τα αυστηρά διατάγματα που καθόριζαν με τόσες λεπτομέρειες την όλη διαδικασία και η δυσπιστία των κατοίκων των Ιονίων Νήσων ήταν εμφανής. Σύμφωνα με τον ιατρό-περιηγητή Henpen, ο κόσμος δεν είχε εξοικειωθεί με τον εμβολιασμό. Όταν ο ίδιος επισκέφθηκε το Αστικό Νοσοκομείο της Λευκάδας, όπου εφαρμοζόταν ο δαμαλισμός, το βρήκε γεμάτο από τους κατοίκους του νησιού. Τελικά, όμως, αποδείχθηκε ότι όλοι πήγαιναν τα παιδιά τους για εμβολιασμό, όχι επειδή αποδέχονταν την ιδέα του δαμαλισμού ή γιατί πίστευαν ότι πράγματι αποτελεί αποτελεσματικό μέσο προφύλαξης, αλλά απλά γιατί φοβόντουσαν ότι σε περίπτωση ευλογιάς θα τιμωρούνταν με σκληρή καραντίνα και βαριά πρόστιμα.²⁵ Ένα από τα σημαντικότερα επίσης μέτρα που λάμβαναν οι βρετανικές αρχές, κατά τα ενετικά πρότυπα, ήταν η δημοσιοποίηση των κρουσμάτων μιας επιδημίας μέσω του επίσημου Τύπου του Ιονίου Κράτους (*Gazzetta delgi Stati Uniti delle Isole Jonie*). Η ενημέρωση αυτή είχε ως στόχο αφ' ενός την ενημέρωση του πληθυσμού για την ασθένεια και αφ' ετέρου την καλύτερη ψυχολογία τους, αφού η παραφιλολογία που επικρατούσε για την έκταση της νόσου πανικόβαλε τους κατοίκους.

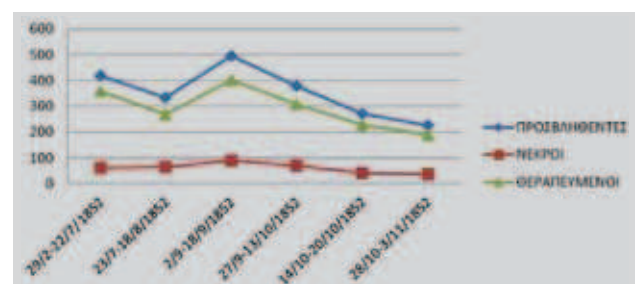
Έως το 1852, έτος της μεγάλης επιδημίας στην Κέρκυρα, τα Επτάνησα είχαν πληγεί κατά το παρελθόν από την ευλογιά το 1837, με την επιδημία να εξαπλώνεται στην Κεφαλονιά, στη Ζάκυνθο και στη Λευκάδα.²² Εκ πρώτης όψεως, από τη σύντομη περιγραφή των νομοθετημάτων και των κανονισμών που κατά καιρούς συντάχθηκαν, φαίνεται ότι η βρετανική σχολαστικότητα και η οργάνωση της διαδικασίας του δαμαλισμού θα αποτελούσαν ένα σοβαρό φραγμό στην ασθένεια και κατ' επέκταση θα διασφάλιζαν τη δημόσια υγεία.

6. Η ΕΠΙΔΗΜΙΑ ΤΗΣ ΕΥΛΟΓΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ ΤΟΥ 1852

Το 1852 θα ενσκήψει μια μεγάλη επιδημία ευλογιάς στην Κέρκυρα, προερχόμενη από την Ήπειρο. Η πληροφόρηση για την επιδημία του 1852 προέρχεται από τις στήλες της εφημερίδας «Φιλαλήθης». Το έντυπο αποτελούσε τη φωνή του Ριζοσπαστικού Κόμματος, το οποίο πρέσβευε την απόσχιση των Επτανήσων από τη βρετανική αυτοκρατορία και την ένωση με την Ελλάδα. Στο πλαίσιο αυτό, οι φλογεροί αρθρογράφοι της εφημερίδας καταφέρονταν κατά των Βρετανών και των Ελλήνων «συνεργατών» τους, οι οποίοι είχαν ταυτίσει τα οικονομικά και τα πολιτικά τους συμφέροντα με τους ξένους δυνάστες. Η επιδημία του 1852 θα αποτελέσει μια πρώτης τάξης ευκαιρία για τους Ριζοσπάστες να στηλιτεύσουν τη βρετανική αποικιοκρατική πολιτική και την ολιγωρία των υγειονομικών αρχών.

Σύμφωνα με τις πληροφορίες, που διατίθενται από τις στήλες της εφημερίδας, η επιδημία προήλθε από την Ήπειρο στα τέλη Φεβρουαρίου του 1852 και έως τον Ιούλιο επεκτάθηκε σε όλη την Κέρκυρα.²⁶ Οι αρθρογράφοι κατηγορούν τις βρετανικές αρχές ότι παρακάμφθηκε η διαδικασία της καραντίνας ή ότι τα μέτρα στο λοιμοκαθαρητήριο ήταν αναποτελεσματικά. Βέβαια, δεν είναι η πρώτη φορά που ακούγονταν τέτοιες κατηγορίες στα Ιόνια, αφού συχνά η καραντίνα παρακαμπτόταν ή μειωνόταν ο χρόνος παραμονής στο λοιμοκαθαρητήριο, με ολέθριες συνέπειες.²⁷⁻²⁹ Τα κρούσματα της ευλογιάς αυξάνονταν συνεχώς έως το Σεπτέμβριο, οπότε και άρχισε να φθίνει η ένταση της νόσου για να λήξει οριστικά το Νοέμβριο. Στο διάστημα αυτό, η επιδημία άφησε στο πέρασμά της εκατοντάδες νεκρούς. Σύμφωνα με την εφημερίδα «Φιλαλήθης», τα θύματα από ευλογιά έως το Σεπτέμβριο ήταν 216, ενώ ένα μήνα αργότερα υπερέβαιναν τα 328.²⁶ Η πορεία της νόσου αποτυπώνεται στην εικόνα 2.

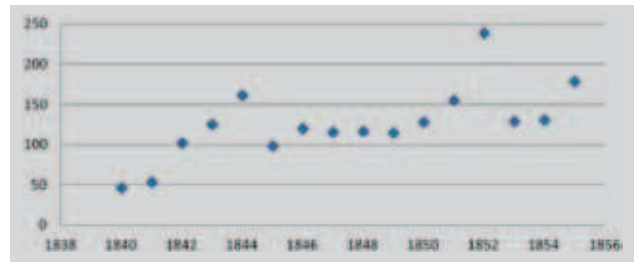
Από τη μελέτη της εικόνας 2 μπορούν να διατυπωθούν τα εξής συμπεράσματα: Η επιδημία διήρκεσε σχεδόν ένα έτος και προκάλεσε το θάνατο σε 365 άτομα. Θα διαπιστώσουμε ότι η θνησιμότητα (9%) η οποία σημειώθηκε το 1852 εμπίπτει στα αναμενόμενα ποσοστά που ορίζουν οι επιδημιολογικές μελέτες, δηλαδή από 1% (*variola minor*) έως 30% (*variola major*).³⁰ Αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός, που προκύπτει μέσα από τις στήλες του «Φιλαλήθης», ότι οι πρώτες ενέργειες των αρχών κατά της ευλογιάς παρατηρούνται το Σεπτέμβριο του 1852, δηλαδή 8 μήνες μετά από την έναρξη της επιδημίας. Επίσης, κατακρίνεται το γεγονός ότι οι βρετανικές αρχές δεν έλαβαν κάποια πρόνοια για να περιορίσουν την επιδημία στην πόλη και στην ύπαιθρο, ενώ, αντίθετα, προφύλαξαν ως κόρη οφθαλμού τις στρατιωτικές τους μονάδες. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα ότι τα πρώτα κρούσματα στον αγγλικό στρατό παρατηρούνται το Σεπτέμβριο του 1852, 8 μήνες μετά την έναρξη της επιδημίας. Αρχικά, νόσησαν 10 στρατιώτες της Αγγλικής Φρουράς, από τους οποίους πέθαναν οι 3, ενώ τον Οκτώβριο (1852) προσβλήθηκαν δύο ναύτες της αγγλικής κορβέτας *Σώφρων* (*Modesfe*), από

Εικόνα 2. Η πορεία της επιδημίας (Φεβρουάριος–Νοέμβριος 1852).

τους οποίους ο ένας πέθανε. Στα άρθρα του «Φιλαλήθη» αρκετά συχνά επικρίνεται και η αδράνεια των υπεύθυνων αρχών, καθώς δεν είχαν ενημερώσει τους κατοίκους του νησιού έγκαιρα για την εξάπλωση της νόσου, τον τρόπο και τον τόπο προέλευσής της, καθώς και την εξέλιξη των κρουσμάτων και των θανάτων ανά εβδομάδα. Η απουσία όμως λεπτομερέστερων καταλόγων ή άλλων άρθρων στον Τύπο κατά τη διάρκεια της επιδημίας αφήνει αμφιβολίες τελικά για τον ακριβή αριθμό των θυμάτων.

Μια ενδιαφέρουσα και εναλλακτική προσέγγιση της θνησιμότητας μπορεί να πραγματοποιηθεί από τη μελέτη μιας ιδιαίτερης κοινωνικής ομάδας, αυτής των Καθολικών του νησιού. Με βάση τις ληξιαρχικές πράξεις θανάτων που έχουν διασωθεί σε επίσημο χειρόγραφο βιβλίο της Καθολικής Εκκλησίας, γραμμένο στην ιταλική γλώσσα και το οποίο εντοπίστηκε στην Καθολική Αρχιεπισκοπή της Κέρκυρας, μελετήθηκε η διακύμανση των θανάτων των Καθολικών για την περίοδο της Αγγλοκρατίας.³¹ Όπως διακρίνεται στην εικόνα 3, μελετώντας τη διακύμανση $\text{var}(x)$, ως μέσο διασποράς των θανάτων, είναι διακριτή η αύξηση των θανάτων των Καθολικών (Ιταλών, Γάλλων, Άγγλων, Μαλτέζων) κατά το 1852, δηλαδή το έτος της μεγάλης επιδημίας.³¹ Βέβαια, το στοιχείο αυτό δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τη γενίκευση της θνησιμότητας των κατοίκων του νησιού, παρέχει όμως μια ενδεικτική εικόνα για τη δριμύτητα της επιδημίας.

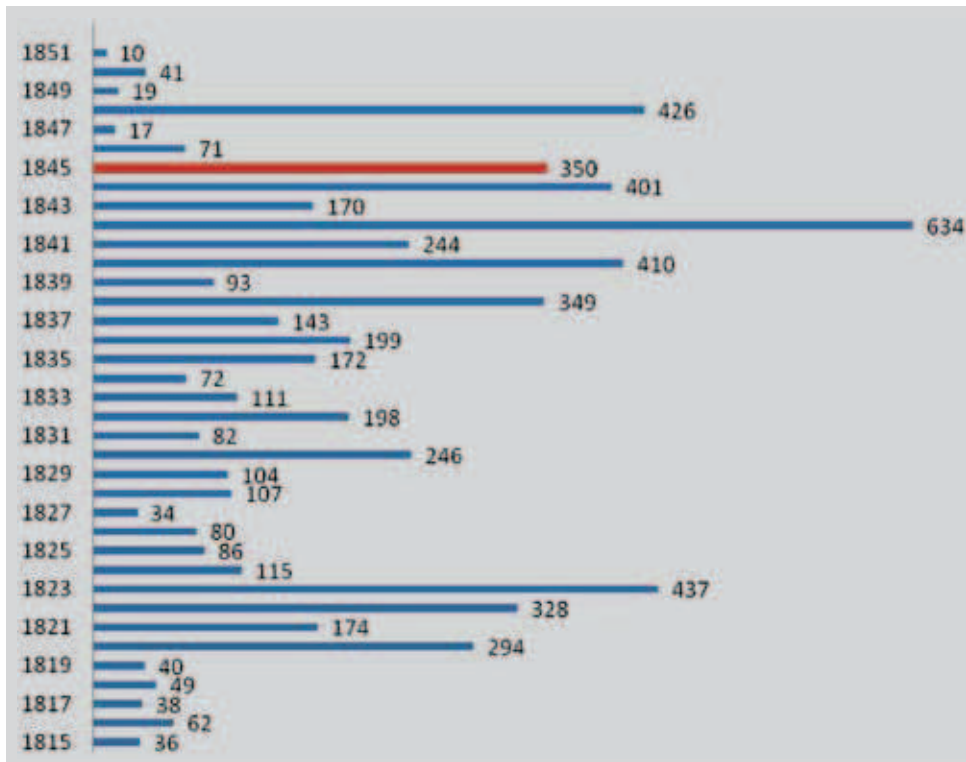

Εικόνα 3. Διακύμανση δείγματος θνησιμότητας των Καθολικών της Κέρκυρας (1840–1855).

7. Η ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΒΡΕΤΑΝΙΚΩΝ ΑΡΧΩΝ ΚΑΙ Ο ΜΑΖΙΚΟΣ ΕΜΒΟΛΙΑΣΜΟΣ

Οι βρετανικές αρχές θα αποφασίσουν το μαζικό εμβολιασμό του πληθυσμού της Κέρκυρας. Με βάση τα προαναφερόμενα περί της νομοθεσίας που διέπει το δαμαλισμό δεν θα έπρεπε να είχε διαταχθεί ο εμβολιασμός. Υποθετικά τουλάχιστον η ακρίβεια αλλά και η αυστηρότητα των νόμων και των διαταγμάτων εξασφάλιζαν την εκτέλεση του δαμαλισμού. Η έρευνα όμως στο νέο αρχειακό υλικό αρχίζει και αναδύει προβληματισμούς. Όπως διακρίνεται στην εικόνα 4, όπου παρουσιάζεται ο αριθμός των εμβολιασμένων ανά έτος, ένα ασήμαντο τμήμα του γενικού πληθυσμού δαμαλίζεται ετήσια επί Βρετανικής Προστασίας.

Από το 1815–1851 εντοπίστηκαν μόλις 6.442 πολίτες,

Εικόνα 4. Αριθμός ατόμων που δαμαλίστηκαν κατά την περίοδο 1815–1851 (1845, ψήφιση νόμου περί δαμαλισμού).

ενώ αν προστεθούν και τα άτομα που δαμαλίστηκαν την περίοδο 1798–1814, καθώς και όσοι είχαν εμβολιαστεί πριν από το 1798 με την παλαιά μέθοδο του ευλογιασμού, ο συνολικός αριθμός των εμβολιασμένων ανέρχεται στους 7.069 πολίτες. Τα στοιχεία αυτά των παρελθόντων εμβολιασμών ήταν καταγεγραμμένα σε ειδική στήλη δίπλα στο όνομα των πολιτών. Εντύπωση επίσης προκαλεί το γεγονός ότι και μετά από την ψήφιση του αυστηρού νόμου περί δαμαλισμού το 1845 είχαν εμβολιαστεί μόνο 934 πολίτες.

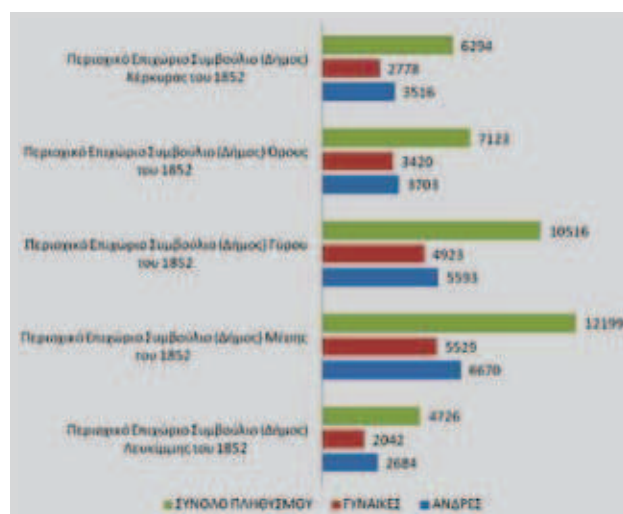
Οι Βρετανοί αποφάσισαν τον εμβολιασμό σε μια χρονική περίοδο που συμπίπτει μετά το τέλος της επιδημίας κατά το μήνα Δεκέμβριο του 1852 και σε κάποια χωριά κατά τον Ιανουάριο και Φεβρουάριο του 1853. Η όλη επιχείρηση αποτυπώθηκε στα αρχεία της Εκτελεστικής Αστυνομίας. Η ύπαρξή της χρονολογείται από το 1818, έτος κατά το οποίο η Γερουσία ψήφισε τον ιδρυτικό νόμο δημιουργίας δύο Αστυνομικών Υπηρεσιών, της Δικαστικής Αστυνομίας (Polizia Giudiziaria) και της Εκτελεστικής Αστυνομίας (Polizia Esecutiva).³² Οι ιταλικές ορολογίες δεν πρέπει να ξενίζουν τον αναγνώστη. Ύστερα από τέσσερις αιώνες ενετικής παρουσίας, η ιταλική γλώσσα ήταν μέρος της καθημερινότητας και οι βρετανικές αρχές δεν θέλησαν να τη διαταράξουν. Για το λόγο αυτόν διατήρησαν τους τίτλους των φορέων και των αξιωματούχων στα Ιταλικά, ενώ τα διατάγματα και οι νόμοι ήταν τρίγλωσσοι (Ελληνικά, Ιταλικά, Αγγλικά).

Η μελέτη, όπως προαναφέρθηκε, ομαδοποίησε τα ευρήματα ακολουθώντας το διοικητικό χωρισμό του νησιού εκείνης της εποχής, δηλαδή με βάση το θεσμό των Περιφερειακών Επιχώριων Συμβουλίων. Το νησί ήταν διαιρεμένο σε πέντε Περιφερειακά Επιχώρια Συμβούλια: (α) Την πόλη της Κέρκυρας με τα προάστιά της, (β) το Επιχώριο της Μέσης, (γ) το Επιχώριο του Γύρου, (δ) το Επιχώριο του Όρους και (ε) το Επιχώριο της Λευκίμης. Πρέπει να τονιστεί ότι τα ποσοστά των τελικών ευρημάτων υπολογίστηκαν με βάση το συνολικό αριθμό των πολιτών που ανευρέθηκαν καταγεγραμμένοι στους καταλόγους. Δυστυχώς, η προηγούμενη απογραφή που είχε διενεργηθεί από τις βρετανικές αρχές χρονολογείται από το 1824 και ως εκ τούτου απέχει όχι μόνο χρονολογικά από το 1852 αλλά και από τις όποιες δημογραφικές διακυμάνσεις σημειώθηκαν κατά το διάστημα αυτών των 28 ετών. Επί της ουσίας, οι καταγραφές των καταλόγων του 1852 αποτελούν και μια ιδιόρρυθμη απογραφή. Ο συνολικός αριθμός των πολιτών που ανευρέθηκαν στους καταλόγους ανήλθε στα 40.858 άτομα. Από αυτούς, τελικά εμβολιάστηκαν οι 21.845 (53,46% του πληθυσμού).

7.1. Γενικά δημογραφικά στοιχεία

Από μια σύγκριση της χωροταξικής κατανομής των χωριών σε όλα τα Επιχώρια διαπιστώνεται ότι υπάρχουν

διαμερίσματα με πολλούς, αλλά και λιγότερους οικισμούς-χωριά. Όπως διακρίνεται στην εικόνα 5, το Περιφερειακό Επιχώριο της Μέσης διέθετε τους περισσότερους οικισμούς-χωριά και το μεγαλύτερο ποσοστό κατοίκων (29,9% του συνολικού πληθυσμού του νησιού) και ακολουθούν το Περιφερειακό Επιχώριο του Γύρου με 25,7% και το Περιφερειακό Επιχώριο του Όρους με 17,4%. Το Περιφερειακό Επιχώριο της Πόλης της Κέρκυρας έχει ποσοστό πληθυσμού 15,4% και το Περιφερειακό Επιχώριο της Λευκίμης διαθέτει το μικρότερο ποσοστό σε πληθυσμό, 11,6%.

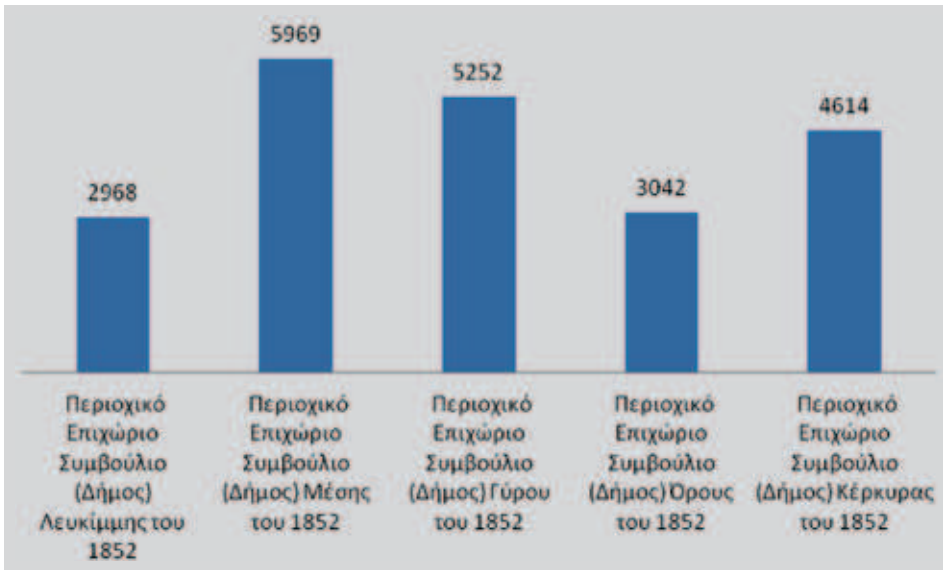
Εικόνα 5. Συγκεντρωτικό διάγραμμα κατανομής πληθυσμού (ανά φύλο) των πέντε Περιφερειακών Επιχώριων Συμβουλίων του 1852.

7.2. Δημογραφική αποτύπωση του δαμαλισμού

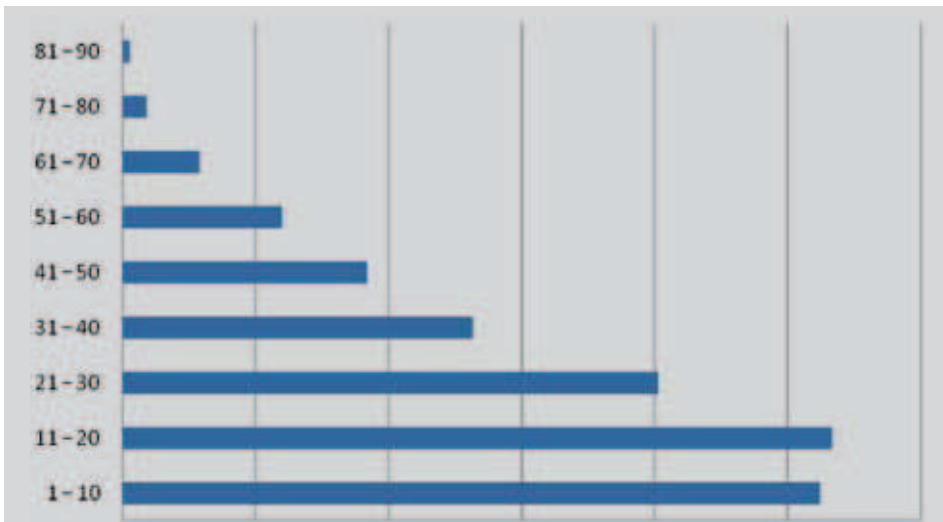
Όπως αποτυπώνεται στην εικόνα 6, διαπιστώνεται ότι το μεγαλύτερο ποσοστό εμβολιασμένου πληθυσμού συναντάται στο Επιχώριο της Μέσης με 27,3% του συνολικού εμβολιασμένου πληθυσμού. Ακολουθεί το Επιχώριο Γύρου με 24%.

Αναφορικά με τις ηλικίες των κατοίκων που εμβολιάστηκαν στα πέντε Επιχώρια, αυτοί ανήκαν κυρίως στις ηλικιακές ομάδες των 1–10 ετών και των 11–20 ετών, με 5.240 και 5.332 άτομα εμβολιασμένα άτομα, αντίστοιχα. Όπως διακρίνουμε στην εικόνα 7, από τις Αρχές δόθηκε προτεραιότητα στον εμβολιασμό των παιδιών και των νεαρών ηλικιών. Ο αριθμός των εμβολιασμένων με ηλικία >40 ετών είναι σταθερά μικρότερος από τον αντίστοιχο εκείνων που δεν δαμαλίστηκαν. Αξιοσημείωτο είναι πάντως και το εύρημα του δαμαλισμού γηραιών πολιτών, ηλικίας >80 ετών, οι οποίοι προσήλθαν για να εμβολιαστούν.

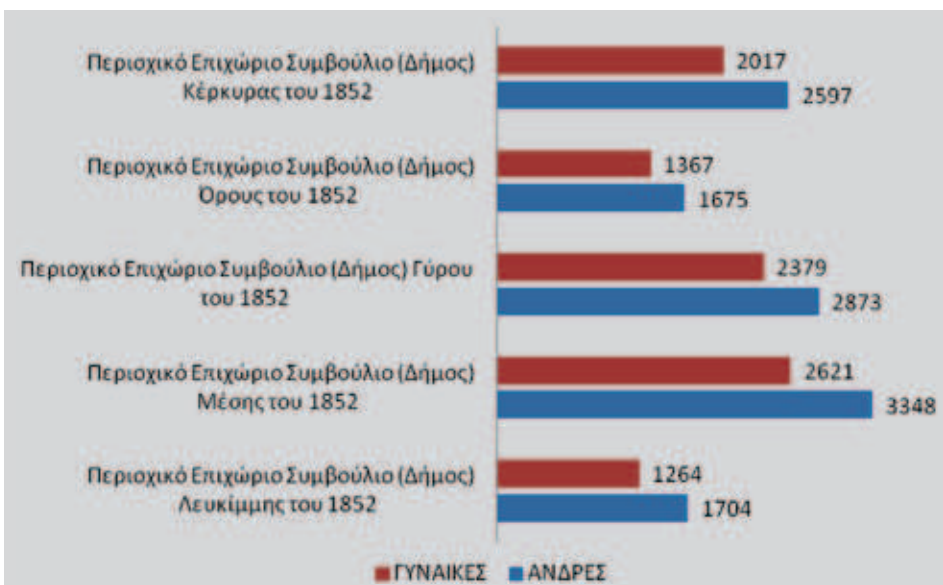
Από τα στοιχεία της εικόνας 8 διακρίνουμε ότι από τα άτομα που εμβολιάστηκαν, ο ανδρικός πληθυσμός υπερέ-

Εικόνα 6. Κατανομή εμβολιασμένου πληθυσμού των πέντε Περιοχικών Επιχώριων Συμβουλίων του 1852.

Εικόνα 7. Ηλικιακό φάσμα εμβολιασμένου πληθυσμού των πέντε Περιοχικών Επιχώριων Συμβουλίων.

Εικόνα 8. Κατανομή εμβολιασμένου πληθυσμού (ανά φύλο) των πέντε Περιοχικών Επιχώριων Συμβουλίων.

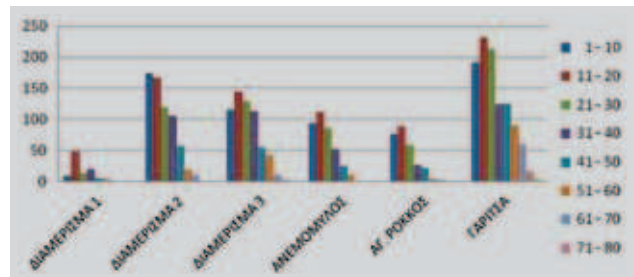

χει σε ποσοστό (55,8%) έναντι του γυναικείου πληθυσμού (44,2%).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η συνολική αποτύπωση της όλης υγειονομικής επιχείρησης του δαμαλισμού, όπου για άλλη μία φορά φαίνεται ότι δεν εμβολιάστηκε ή απέφυγε να εμβολιαστεί σημαντικό τμήμα του πληθυσμού παρά τις αρχικές οδηγίες-διαταγές των Βρετανών. Χαρακτηριστική είναι η εικόνα 9, όπου διακρίνεται η σχέση μεταξύ του συνολικού πληθυσμού ανά ηλικιακή ομάδα, ο αριθμός των εμβολιασμένων και των ατόμων που δεν εμβολιάστηκαν.

7.3. Δημογραφική αποτύπωση του δαμαλισμού στην πόλη της Κέρκυρας

Για την πόλη της Κέρκυρας, οι κατάλογοι δίνουν τον αριθμό των 6.294 πολιτών (4.836 γηγενείς και 1.458 αλλοδαποί). Συνολικά, εμβολιάστηκαν 4.610 πολίτες, στη συντριπτική τους πλειοψηφία γηγενείς. Από τους ξένους της Κέρκυρας (αλλοδαπούς ή Έλληνες άλλων περιοχών) ένα πολύ μικρό ποσοστό δαμαλίστηκε. Στους καταλόγους των ξένων που εμβολιάστηκαν αναφέρονται 26 Ιταλοί, 18 Άγγλοι, 8 Μαλτέζοι, 6 Αλβανοί, 2 Ιρλανδοί και 2 Ρουμάνοι. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο μεγαλύτερος αριθμός ξένων που εμβολιάστηκε ήταν Εβραίοι (121 άτομα). Στους καταλόγους ανευρέθησαν επίσης ως «ξένοι» 98 Έλληνες από την Ήπειρο, 77 από τα λοιπά Επτάνησα και ένας Κύπριος. Με δεδομένο ότι το 95% των Κερκυραίων της πόλης εμβολιάστηκε, παρουσιάζει ενδιαφέρον και στη συγκεκριμένη περίπτωση η μελέτη του ηλικιακού φάσματος. Όπως διακρίνεται στην εικόνα 10, εντύπωση προκαλεί, σε αντίθεση με την ύπαιθρο, το γεγονός ότι μόνο σε ένα διαμέρισμα της πόλης η ομάδα ηλικίας των 1–10 ετών έχει το μεγαλύτερο

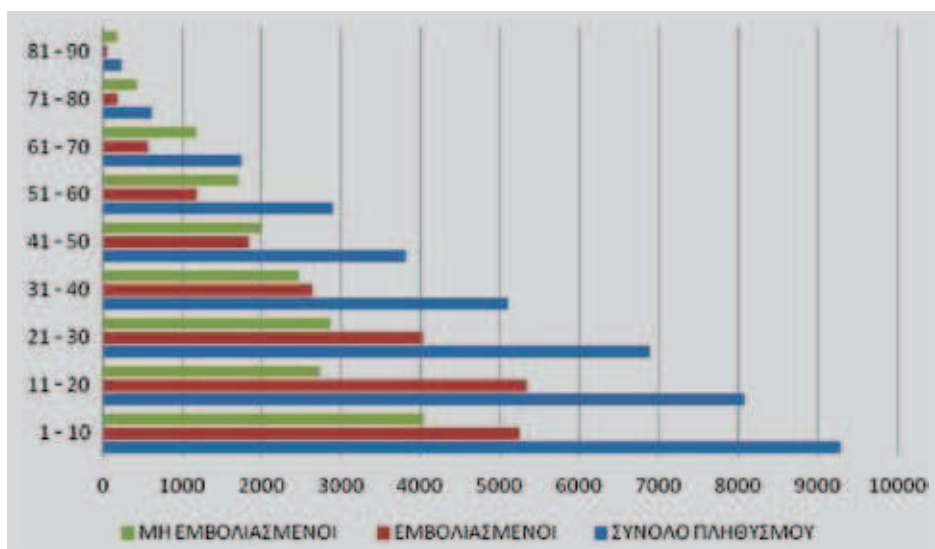

Εικόνα 10. Ηλικιακό φάσμα εμβολιασμένου πληθυσμού (νηγενών) της πόλης της Κέρκυρας (1852).

μερίδιο. Αξιοπρόσεκτη είναι επίσης η εμφάνιση μεγάλων ποσοστών της ηλικιακής ομάδας των 21–30 ετών.

7.4. Ειδικές πληθυσμιακές κατηγορίες των εμβολιασμένων και των μη εμβολιασμένων

Μελετώντας και αναλύοντας τα στοιχεία που παρείχαν οι ονομαστικοί κατάλογοι, προκύπτουν τρία σημαντικά στοιχεία αναφορικά με το (α) αν κάποιος δαμαλίστηκε, (β) αν πέρασε κατά το παρελθόν ευλογιά και (γ) αν ασθένησε στην τελευταία επιδημία του 1852. Από το συνδυασμό των τριών αυτών στοιχείων και με δεδομένο ότι για κάθε ένα από αυτά υπάρχουν δύο πιθανές απαντήσεις (ναι-όχι), προκύπτουν κάποιοι συνδυασμοί οι οποίοι μας οδηγούν σε ενδιαφέροντα δημογραφικά και ιατρο-ιστορικά συμπεράσματα. Σημειώνεται βέβαια ότι τα στοιχεία αυτά δεν υπήρχαν καταγεγραμμένα σε κάποια χωριά, αλλά και σε κάποια προάστια της πόλης της Κέρκυρας. Αν το πρώτο είναι έως ένα βαθμό αποδεκτό, το δεύτερο προκαλεί απορία αφού πρόκειται για την πρωτεύουσα του νησιού και του Ιονίου Κράτους. Όπως αναφέρθηκε, εμβολιάστη-

Εικόνα 9. Συγκεντρωτικό διάγραμμα των εμβολιασμένων και μη εμβολιασμένων σε σχέση με το σύνολο του πληθυσμού ανά ηλικιακή ομάδα.

καν συνολικά 21.845 άτομα ενώ οι κατάλογοι παρέχουν στοιχεία για το ιστορικό της ευλογιάς στους 17.141 από αυτούς, ο δε αριθμός των μη εμβολιασμένων ανήλθε στους 19.013. Για τα άτομα αυτά, οι κατάλογοι παρέχουν στοιχεία για το ιστορικό της ευλογιάς σε 11.322 άτομα. Συνολικά, μέσω των καταλόγων εντοπίστηκαν 28.463 καταγραφές με πλήρη αποτύπωση της ασθένειας και παρελθόντων εμβολιασμών, διαθέτοντας έτσι στοιχεία για το 70% του πληθυσμού του νησιού.

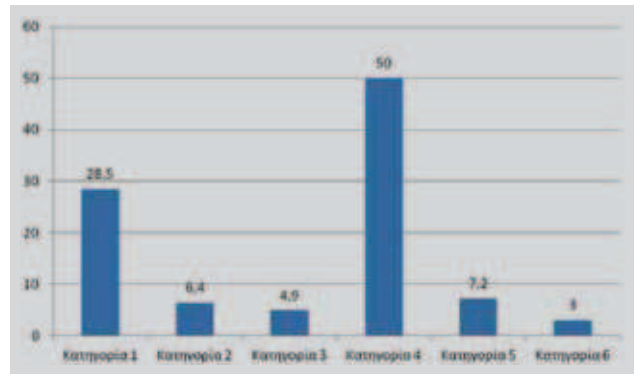
Με βάση τα προαναφερόμενα στοιχεία, συντάχθηκαν οι εξής πληθυσμιακές κατηγορίες και οι συνδυασμοί:

7.4.1. Μη εμβολιασμένοι. Κατηγορία 1: Κάτοικοι οι οποίοι δεν εμβολιάστηκαν, δεν νόσησαν στο παρελθόν, αλλά ούτε στην επιδημία του 1852. **Κατηγορία 2:** Κάτοικοι οι οποίοι δεν εμβολιάστηκαν, δεν νόσησαν στο παρελθόν, αλλά νόσησαν στην επιδημία του 1852. **Κατηγορία 3:** Κάτοικοι οι οποίοι δεν εμβολιάστηκαν, νόσησαν στο παρελθόν, δεν νόσησαν στην επιδημία του 1852.

7.4.2. Εμβολιασμένοι. Κατηγορία 4: Κάτοικοι οι οποίοι εμβολιάστηκαν, δεν νόσησαν στο παρελθόν, ούτε στην επιδημία του 1852. **Κατηγορία 5:** Κάτοικοι οι οποίοι εμβολιάστηκαν, νόσησαν στο παρελθόν, αλλά δεν νόσησαν στην επιδημία του 1852. **Κατηγορία 6:** Κάτοικοι οι οποίοι εμβολιάστηκαν, δεν νόσησαν στο παρελθόν, αλλά νόσησαν στη μεγάλη επιδημία του 1852.

Υπάρχουν βέβαια άλλοι δύο συνδυασμοί: (α) Κάτοικοι οι οποίοι δεν εμβολιάστηκαν, νόσησαν στο παρελθόν, νόσησαν και στην επιδημία του 1852 και (β) κάτοικοι οι οποίοι εμβολιάστηκαν και είχαν νοσήσει στο απώτερο παρελθόν και στην πρόσφατη επιδημία. Αναφορικά με αυτούς τους συνδυασμούς, τα στοιχεία δεν επαρκούσαν για ένα ασφαλές συμπέρασμα και αποκλείστηκαν από τη μελέτη. Αξίζει να επισημανθεί ότι για κάποιους που νόσησαν στο παρελθόν δεν αναγραφόταν η ακριβής χρονολογία και στη θέση της υπήρχαν ενδείξεις όπως «έβγαλε την ευλογιά όταν ήταν μικρός», «έβγαλε την ευλογιά όταν ήταν νέος» ή «έβγαλε την ευλογιά και δεν θυμάται τότε».

Παρατηρώντας την εικόνα 11 διαπιστώνουμε ότι η κατηγορία με το μεγαλύτερο ποσοστό είναι αυτοί που εμβολιάστηκαν και δεν νόσησαν ούτε στο παρελθόν αλλά ούτε και στην επιδημία του 1852. Το ποσοστό του πληθυσμού της κατηγορίας αυτής είναι το μεγαλύτερο σε σχέση με το συνολικό πληθυσμό των πέντε Επιχωρίων (50%). Η κατηγορία με το αμέσως μεγαλύτερο ποσοστό είναι οι κάτοικοι που δεν εμβολιάστηκαν ποτέ και δεν νόσησαν ποτέ από ευλογιά, με ποσοστό 28,5%. Στη συνέχεια, με ποσοστό 7,2% βρίσκονται οι κάτοικοι που ενώ είχαν ασθενήσει στο παρελθόν και θεωρούνταν ότι είχαν ανοσία εμβολιάστηκαν ξανά και ακολουθούν με μικρότερα ποσοστά οι υπόλοιπες ομάδες.

Εικόνα 11. Συγκεντρωτικό διάγραμμα (%) των ειδικών πληθυσμιακών κατηγοριών.

8. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η μελέτη αποτύπωσε δημογραφικά το θεσμό του δαμαλισμού στην Κέρκυρα κατά το 1852. Παρουσιάστηκε το νομικό πλαίσιο, η οργάνωση και η εκτέλεση του δαμαλισμού, σε σχέση με τις ιατρικές και τις κοινωνικές παραμέτρους της εποχής. Δυστυχώς, το σημείο έναρξης των εμβολιασμών χρονολογείται μετά το τέλος της επιδημίας. Αυτό το γεγονός αφαιρεί τη δυνατότητα διάκρισης των πιθανών επιδράσεων του εμβολιασμού στην εξέλιξη της επιδημίας, με τη δημιουργία ενός φράγματος ανοσίας των πολιτών εν μέσω της επιδημίας. Αναφορικά με τις ηλικίες των κατοίκων των πέντε Επιχωρίων που καταγράφηκαν, φαίνεται ότι οι ομάδες ηλικίας κυρίως από 1–10 ετών και 11–20 ετών ήταν στην προτεραιότητα των Αρχών και ακολουθούν οι ηλικιακές ομάδες των 21–30 και 31–40 ετών. Συνολικά εμβολιάστηκε το 53,5% του γενικού πληθυσμού, γεγονός που επίσης εγείρει υποψία περί μη συμμόρφωσης των πολιτών. Από τη μελέτη ιδιαίτερων πληθυσμιακών ομάδων διαπιστώθηκε ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των εμβολιασμένων (50%) ήταν όσοι δαμαλίστηκαν με ελεύθερο αναμνηστικό ευλογιάς πριν και κατά τη διάρκεια της επιδημίας. Ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση ότι οι Αρχές στόχευσαν επίσης, όχι πάντως με ιδιαίτερη επιτυχία και στο σύνολό τους, τα άτομα που είχαν νοσήσει στο παρελθόν, στο πλαίσιο των διεθνών ιατρικών δεδομένων της εποχής περί μη μόνιμης ανοσίας που προσέδιδε η επαφή με την ασθένεια. Η χρονική απόσταση από την παρελθούσα ασθένεια και το δαμαλισμό του 1852 ποικίλλει. Ο μέσος όρος των ετών που μεσολάβησε ανάμεσα στη νόσο και στο δαμαλισμό ανήλθε στα 20,5 έτη. Χαρακτηριστικές είναι δύο ακραίες περιπτώσεις πολιτών που δαμαλίστηκαν το 1852, με τον πρώτο να έχει νοσήσει μόλις τον προηγούμενο χρόνο (1851) και τον έτερο που είχε νοσήσει το 1790, δηλαδή 62 χρόνια πριν.

Βασική διαπίστωση είναι ότι το υγειονομικό σύστημα

της περιόδου είχε μεριμνήσει για το νομικό πλαίσιο της διενέργειας του δαμαλισμού. Όμως, τα στοιχεία καταδεικνύουν αναποτελεσματικότητα ή και αδιαφορία εκ μέρους των βρετανικών αρχών για μαζικούς εμβολιασμούς παρά το γεγονός της ύπαρξης αυστηρής νομοθεσίας. Η αναποτελεσματικότητα ή η αδιαφορία φάνηκε στην επιδημία του 1852, όπου δεν λειτούργησαν τα προβλεπόμενα προφυλακτικά μέσα. Οι Ριζοσπάστες αρθρογράφοι θέτουν ένα σοβαρό ιατρικό προβληματισμό. Η μη κοινοποίηση των ονομάτων των θυμάτων έθετε το θέμα της αποτελεσματικότητας των εμβολιασμών και του Υγειονομείου. Πράγματι, θα ήταν ενδιαφέρον αν διαθέταμε τα στοιχεία αυτά προκειμένου να εξακριβωθεί πόσα από τα θύματα είχαν εμβολιαστεί. Κάτι τέτοιο, όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι αρθρογράφοι, θα καταδείκνυε «ότι επί πολλά έτη το Υγειονομείον εις το οποίον εμπιστεύεται η φροντίς του εμβολιασμού τούτου μεταχειρίσθη βούπυον κακής ποιότητος...».

Σημαντικό είναι επίσης το γεγονός ότι μετά από το 1845, όταν και ψηφίστηκε ο νόμος περί δαμαλισμού, ελάχιστοι πολίτες είχαν εμβολιαστεί, θέτοντας εύλογα το θέμα της μη τήρησης των διατάξεων. Δεν πρέπει να λησμονείται όμως και η στυγνή αποικιοκρατική πολιτική που άσκησε η Βρετανία στα Ιόνια Νησιά φθάνοντας στην οικονομική και εμπορική απομύζηση τους, οδηγώντας τους Επτανήσιους σε ακραίες συμπεριφορές και αντιδράσεις.³³ Επί πλέον, το έτος 1852 ήταν ιδιαίτερο για τα Επτάνησα. Οι εκλογές του Ιανουαρίου του 1852 διεξήχθησαν σε κλίμα βίας και τρομοκρατίας και στις 26 Φεβρουαρίου άρχισε τις εργασίες του

το Ι' Κοινοβούλιο. Οι σχέσεις των Ελλήνων με τον Ύπατο Αρμοστή Frederick Ward ήταν εξαιρετικά τεταμένες όταν αυτός προσπάθησε να τροποποιήσει τις ευεργετικές για τους Επτανήσιους συνταγματικές ρυθμίσεις που είχε εισάγει ο προκάτοχός του John Seaton.^{7,8} Ο Ward προσπάθησε να καταργήσει το νόμο περί ελευθεροτυπίας και, πιστός στο δόγμα του Υπουργού Αποικιών Pakington ότι για όλα ευθύνεται η «πολύ ελευθερία», προωθούσε την ανάληψη κατασταλτικής εξουσίας μέσω του δικαιώματός του περί επιβολής στρατιωτικού νόμου.⁸ Η αντιπαράθεση έφθασε στα ύψη, με τον Ύπατο Αρμοστή να παύει τη λειτουργία της Βουλής, με πραξικοπηματικό τρόπο, το Μάρτιο του 1852. Γίνεται αντιληπτό ότι η εν λόγω αντιπαράθεση έδρασε δυσμενώς στη λειτουργία του Ιόνιου Κράτους και έως ένα βαθμό ενδεχομένως εξηγεί την ολιγωρία των Αρχών στην περιστολή της επιδημίας, αλλά και τη μη προσέλευση στον εμβολιασμό.

Οι αρθρογράφοι διατυπώνουν επίσης το αίτημα τροποποίησης των υγειονομικών δομών και τη διαχείριση των κρίσεων από τους ίδιους τους Έλληνες, σε μια εποχή όπου οι μισητοί στο λαό Διευθυντές της Αστυνομίας διορίζονταν επικεφαλής του Υγειονομείου στη διάρκεια των επιδημιών. Τα άρθρα του «Φιλαλήθη» μπορεί εν μέρει να αποτυπώνουν τις αντιδράσεις των Επτανήσιων για την επιδημία, παρουσιάζουν όμως και πολιτικό ενδιαφέρον, αφού στις επικρίσεις υποβόσκει η αμφισβήτηση κατά της βρετανικής αποικιοκρατίας, επιχειρείται η παροχή ελευθεριών στους πολίτες και αναδύεται ο πόθος για την ένωση με την Ελλάδα.

ABSTRACT

Colonialism and smallpox in the Ionian Islands during the "British protection": The case of vaccination in Corfu (1852)

C. DIMOPOULOU,¹ C. TSIAMIS,² M. MANDYLA-KOUSOUNI,¹ E. POULAKOU-REBELAKOU,² D. ANOYATIS-PELÈ¹

¹Section of Historical Demography, Faculty of History, Ionian University of Corfu, Corfu, ²Section of History of Medicine, National and Kapodistrian University of Athens, Medical School, Athens, Greece

Archives of Hellenic Medicine 2014, 31(1):85–96

This paper presents the British colonial health policy concerning the case of vaccination against smallpox in the Ionian Islands (1815–1864). The study was based on the registers of the Executive Police Archives during the mass vaccination which was conducted in Corfu in 1852. The archival material provides information about the number of people vaccinated and their sex, age and nationality, the year of the last vaccination and the last year that people "had smallpox". One of the most important items of information is if the vaccinated people had "had smallpox" during the most recent epidemic of smallpox. The findings of the analysis of the registers were combined with the concurrent data of the anti-British press about the extensive epidemic in Corfu in 1852. The unedited archival material and the final findings provide a new dimension to the medical and historical data generally known until now, showing the unprecedented negligence and inefficiency of the health model in that era, which was applied as a part of the British colonial policy.

Key words: Colonialism, Demography, Ionian Islands, Public health, Smallpox, Vaccination

Βιβλιογραφία

1. ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ Ι. Η ιατροκοινωνική μέριμνα στις νήσους του Ιονίου κατά την Αγγλοκρατία. *Ιατρικά Χρονικά* 1981, 4:376–382
2. ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ Ι. Πρόληψη της αρρώστιας και κοινωνική προστασία στα Επτάνησα επί Αγγλοκρατίας (1815–1864). Διατριβή επί υφης, Αθήνα, 1984:19–30, 63–65, 105–110
3. ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΚΡΑΤΟΥΣ – ΑΡΧΕΙΑ ΝΟΜΟΥ ΚΕΡΚΥΡΑΣ. Αρχείο Εκτελεστικής Αστυνομίας, φάκελος 643
4. ΑΣΠΙΩΤΗΣ Ν. Διοικητικοί και αυτοδιοικητικοί θεσμοί στην Κέρκυρα: Πρόσωπα και γεγονότα (1817–1951). Κέρκυρα, 2009:19–21
5. Εφημερίδα «Φιλαλήθης» (αρ. φύλλου 26 Ιουλίου, 22 Αυγούστου, 13 Σεπτεμβρίου, 15 Οκτωβρίου, 31 Οκτωβρίου, 8 Νοεμβρίου 1852)
6. ΛΟΥΚΑΤΟΣ Σ. Η ομοσπονδιακή και ενιαία κρατική συγκρότηση και λειτουργία του πρώτου νεοελληνικού, των Επτανήσων, κρατιδίου. Πρακτικά 6ου Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη, 2001:511–516
7. ΜΟΣΧΟΝΑΣ Ν. Τα Ιόνια Νησιά κατά την περίοδο 1797–1821. Στο: *Ιστορία του ελληνικού Έθνους. Τόμος ΙΑ*. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1975:382–402
8. ΜΟΣΧΟΝΑΣ Ν. Το Ιόνιο κράτος και ο αγώνας των Επτανησίων. Στο: *Ιστορία του ελληνικού Έθνους. Τόμος ΙΓ*. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1977:202–217
9. ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ Ι. Βιογραφικά-εργογραφικά Εμμανουήλ Τιμόνη. *Επιστημονική Ημερίδα «Ο κορυφαίος Χιώτης ιατρός Εμμανουήλ Τιμόνης και η εποχή του»*. Ιατρική Εταιρεία Χίου, Χίος, 2000:31–42
10. ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ Ι. *Ιστορία της Ιατρικής*. Εκδόσεις Πασχαλίδη, Αθήνα, 2004:610–612
11. McINTYRE N. Edward Jenner (1749–1823). *J Med Biogr* 2003, 11:117
12. FISCHER-TINE H, MANN M. *Colonialism as civilizing mission: Cultural ideology in British India*. Anthem Press, London, 2004:196
13. BHATTACHARYA S, HARRISON M, WORBOYS M. *Fractured states: Smallpox, public health and vaccination policy in British India 1800–1947*. Orient Longman Ltd, New Delhi, 2005:52–75
14. FENNER F, HENDERSON D, ARITA I, JEZEK Z, LADNYI I. *Smallpox and its eradication. History of International Public Health Series no 6*. WHO, Geneva, 1988:245–276
15. GENERAL BOARD OF HEALTH. *Papers relating the history and practice of vaccination*. Eyre G, Spottiswoode W (eds), London, 1857: xxviii–xxxiv
16. DAVENPORT R, SCHWARTZ L, BOULTON J. The decline of adult smallpox in eighteenth-century London. *Econ Hist Rev* 2011, 64:1289–1314
17. ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ Κ, ΜΑΝΤΑΔΑΚΗΣ Ε, ΦΑΛΑΓΑΣ ΜΕ, ΣΑΡΔΙ Τ, ΣΑΜΟΝΙΣ Γ. Venetian rule and control of plague epidemics on the Ionian Islands during 17th and 18th centuries. *Emerg Infect Dis* 2009, 15:39–43
18. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ Κ. *Νοσοκομειακή περίθαλψη στη βενετική Κέρκυρα (17ος–18ος αιώνας)*. Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα, 2012:49–73, 131–169, 186–201
19. ΑΣΩΝΙΤΗΣ Σ, ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ Ι. Νεότερες ειδήσεις για την υγειονομική και νοσολογική κατάσταση της Κέρκυρας κατά την πρώτη Βενετοκρατία. *Δελτίο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Ελλάδος* 1987, 30:1–18
20. ΑΝΩΓΙΑΤΗΣ-ΠΕΛΕΪ Δ, ΒΑΪΟΠΟΥΛΟΣ Β. *F.C.H.L. Rouquerville: Η πανώλη τύπου Orientalis*. Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2005:13–29
21. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ Δ, ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ Ι. Το ιατρικό Κολλέγιο της Κέρκυρας και οι δραστηριότητές του. *Τεκμήριον* 1998, 1:43–63
22. ΤΣΙΑΜΙΣ C, ΘΑΛΑΣΣΙΝΟΥ Ε, ΡΟΥΛΑΚΟΥ-ΡΕΒΕΛΑΚΟΥ Ε, ΑΝΟΥΑΤΙΣ-ΠΕΛΕΪ Δ, ΗΑΤΖΑΚΙΣ Α. Infectious diseases control in the Ionian Islands during the British Protection (1815–1864). *J Royal Army Med Corps* 2013, 3:247–254
23. ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ Ι, ΜΑΡΚΕΤΟΣ Σ. Η αρχή του τέλους του ευλογισμού και οι σχετικές έρευνες του Άγγελου-Αναστασίου Τσουλάτη. *Materia Medica Greca* 1988, 16:429–432
24. ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ Ι, ΜΑΡΚΕΤΟΣ Σ. Νεώτερα στοιχεία διά την εφαρμογήν του εμβολιασμού κατά της ευλογίας εις τα Επτάνησα. *Materia Medica Greca* 1981, 9:104–109
25. HENNEN J. *Sketches of the medical topography of the Mediterranean comprising an account of Gibraltar, the Ionian Islands, and Malta to which is prefixed, a sketch of a plan for memoirs on medical topography*. Thomas & George Underwood (eds). Volume II, London, 1830:190–191, 200–201, 204, 228, 377, 415
26. ΤΟΜΠΡΟΣ Ν, ΤΣΙΑΜΗΣ Κ, ΠΟΥΛΑΚΟΥ-ΡΕΜΠΕΛΑΚΟΥ Ε. Δαμαλισμός και επιδημία ευλογίας στην Κέρκυρα (1852): Ιατρικά περιστατικά με πολιτικές προεκτάσεις. Πρακτικά 8ου Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου, Τόμος ΙΙ-Β, Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα, 2006:488–507
27. ΤΣΙΑΜΗΣ Κ. Μετακινήσεις στρατευμάτων και δημόσια υγεία: Η περίπτωση της επιδημίας χολέρας στην Κεφαλονιά το 1850. Πρακτικά Β΄ Ημερίδας Ιστορίας Στρατιωτικής Ιατρικής «Πολεμικές συγκρούσεις και Δημόσια Υγεία στην ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου (19ος–20ός αιώνας)». Αθήνα, 2006:65–71
28. ΡΟΥΛΑΚΟΥ-ΡΕΒΕΛΑΚΟΥ Ε, ΤΣΙΑΜΙΣ C, ΤΟΜΠΡΟΣ Ν. Travellers' impressions from the Ionian Islands lazarettos during the British Protection (1815–1864). Proceedings of the 39th International Congress on the History of Medicine, Vol II, Bari, 2004:38–45
29. ΘΑΛΑΣΣΙΝΟΥ Ε, ΤΣΙΑΜΙΣ C, ΡΟΥΛΑΚΟΥ-ΡΕΒΕΛΑΚΟΥ Ε, ΗΑΤΖΑΚΙΣ Α. From the “Provveditore alla Sanita” to the British “General resident of health”: The experience of plague prevention in Ionian Islands (1815–1864). Abstracts of the 23rd Congress of the British Society for the History of Medicine, Belfast, 2009:41
30. LIDLER L. Smallpox. In: Lindler L, Lebeda F, Korch G (eds) *Biological weapons defense: Infectious diseases and counter bioterrorism*. Humana Press, New Jersey, 2005:105
31. ΜΑΝΩΛΗ Ο. Θνησιμότητα καθολικών στην Κέρκυρα την περίοδο της Αγγλοκρατίας (1815–1864). Διπλωματική Εργασία, Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών Ιστορικής Δημογραφίας, Τμήμα Ιστορίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο Κέρκυρας, Κέρκυρα, 2013:11–28
32. ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ-ΤΕΣΤΟΝΕ Α. *Αρχείο εκτελεστικής αστυνομίας (1818–1860): Συνοπτικό ευρετήριο*. Κέρκυρα, 1991
33. KNOX B. British policy and the Ionian Islands 1847–1864: Nationalism and imperial administration. *English Historical Review* 1984, 94:503–529

Corresponding author:

C. Tsiamis, History of Medicine, Medical School, University of Athens, 75 Mikras Asias street, GR-115 27 Athens, Greece
e-mail: ctsiamis@med.uoa.gr